

Grzegorz Kuprianowicz

Akcja "Wisła" i jej skutki dla Kościoła prawosławnego

Elpis 9/15/16, 11-38

2007

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

AKCJA „WISŁA” I JEJ SKUTKI DLA KOŚCIOŁA PRAWOSŁAWNEGO

Wśród wydarzeń, które znacząco wpłynęły na sytuację Kościoła prawosławnego w Polsce bezpośrednio po drugiej wojnie światowej¹, szczególne miejsce zajmuje akcja „Wisła”.² Właśnie ta masowa deportacja ludności ukraińskiej ze wschodnich i południowo-wschodnich obszarów państwa polskiego w jego powojennych granicach na tzw. Ziemie Odzyskane, tzn. ziemie zachodnie i północne Polski, stała się swoistym zwieńczeniem procesu zmniejszania potencjału Kościoła prawosławnego w nowych granicach państwa polskiego oraz wydarzeniem, które poważnie uderzyło w podstawy jego funkcjonowania na większości terenów, gdzie był tradycyjnie obecny.

Akcja „Wisła”, będąca z założenia represją skierowaną wobec określonej grupy narodowościowej, miała też daleko idące skutki dla wszelkich sfer życia społeczności ukraińskiej w granicach powojennej Polski. Jedną z takich kluczowych sfer było życie religijne, tym bardziej iż właśnie przynależność wyznaniowa była ważnym elementem tożsamości ludności ukraińskiej, a nierzadko też stosowanym przez władze państwowe kryterium zaliczenia do ukraińskiej grupy narodowościowej, a więc i poddania represjom.³ Znaczna część ludności ukraińskiej w powojen-

¹ Podstawową pracą dotyczącą powojennych dziejów Kościoła prawosławnego w Polsce jest monografia: K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970 (rys historyczny)*, Kraków, 1996.

² Na ten temat różnorodnych skutków akcji „Wisła” dla Kościoła prawosławnego pisano w artykułach: G. Kuprianowicz, *Akcja „Wisła” a Kościół prawosławny*, w: *Akcja „Wisła”*, pod redakcją Jana Pisulińskiego, Warszawa, 2003, s. 153-173; Г. Купріянович, *Православна Церква на Холмищині, Південному Підляшші та Лемківщині в 40-ві роки ХХ ст. та акція „Вісла”*, „Церковный Вестник”, 2002, nr 3, s. 11-18; S. Dudra, *Kościół prawosławny wobec akcji „Wisła”*, „Церковный Вестник”, 2007, nr 1, s. 50-55.

³ W *Instrukcji dowództwa GO „Wisła” dla dowódcy oddziału wysiedlającego* z 23 kwietnia

nych granicach Polski była wyznania prawosławnego, zaś prawosławie stanowiło istotny czynnik jej samoidentyfikacji kulturowej, a często także narodowej.

Akcja „Wisła” objęła jedynie część ludności prawosławnej na wschodnich obszarach powojennej Polski (nie objęła bowiem ludności prawosławnej należącej do innych grup etnicznych, a nawet części prawosławnych należących do ukraińskiego kręgu językowo-kulturowego, ale zaliczonych przez władze państwowe do innych grup narodowych), miała jednak bardzo znaczące skutki dla Kościoła prawosławnego. Były one różnorakie: poczynając od przemieszczenia kilkudziesięciotysięcznej masy wiernych i naruszenia – obok innych struktur społecznych i więzi wewnętrznych tej społeczności – integralności wspólnot parafialnych, poprzez dezorganizację ukształtowanych w ciągu stuleci struktur cerkiewnych na terenach objętych akcją „Wisła” i jednoczesną konieczność tworzenia w niezwykle ekstremalnych warunkach struktury parafialnej na nowych terenach osadnictwa ludności prawosławnej, po wywołanie procesu porzucania wyznania prawosławnego przez część ludności ukraińskiej w obliczu zagrożenia. Warto podkreślić, iż akcja „Wisła” miała skutki nie tylko w wymiarze lokalnym – dla społeczności prawosławnych na terenach objętych akcją „Wisła”, czyli na Chełmszczyźnie, Podlasiu Południowym oraz Łemkowszczyźnie, ale również w wymiarze szerszym – dla całego Kościoła prawosławnego w powojennej Polsce. Była więc jednym z kluczowych wydarzeń, kształtujących sytuację Kościoła prawosławnego po drugiej wojnie światowej, wpływając na jego osłabienie. Skutki akcji „Wisła” odczuwalne są w życiu i funkcjonowaniu Kościoła po dzień dzisiejszy. Mimo to w literaturze przedmiotu dotyczącej akcji „Wisła”, ale także w potocznych opiniach na temat akcji „Wisła”, często nie dostrzega się tych wszystkich aspektów i nie zawsze uwzględnia skutki oraz znaczenie tego wydarzenia właśnie dla Kościoła prawosławnego.

* * *

W momencie wkroczenia Armii Czerwonej i przejęcia władzy przez polskich komunistów w drugiej połowie 1944 r. najliczniejszą mniejszo-

1947 r. polecano, aby „Za podstawę [umieszczenia w spisie ludności ukraińskiej, czyli podlegającej wysiedleniu – GK] brać dowody przedwojenne, jak świadectwa szkolne, książeczki wojskowe, w których zaznaczona jest narodowość i **wyznanie** [podkreślenie moje – GK]” (cyt. za: *Akcja „Wisła”. Dokumenty*, opracował E. Miśiło, Warszawa, 1993, s. 161). Por. także: G. Kuprianowicz, *Akcja „Wisła”*..., s. 153.

ścią etniczną na terenach tzw. Polski lubelskiej, już w nowych granicach państwa, była ludność przynależna do ukraińskiego kręgu kulturowo-językowego. Licząca kilkaset tysięcy osób społeczność, zamieszkująca obszar wzdłuż wschodniej granicy państwa, była niezwykle zróżnicowana. Wielką rolę odgrywały tu odmienności regionalne, specyfika dialektów, zwyczajów, czy też przynależność państwowa w przeszłości. Różny był też poziom świadomości narodowej: na niektórych terenach proces kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej był daleko posunięty, na innych zaś nawet się nie rozpoczął. Duże znaczenie miało również zróżnicowanie wyznaniowe, część społeczności ukraińskiej była grekokatolikami, część zaś była wiernymi Kościoła prawosławnego.

Koncepcje polityki narodowościowej polskich komunistów zmierzały w kierunku przekształcenia Polski w jej nowych granicach w państwo homogeniczne, jednolite pod względem narodowościowym, choć polityka ta ewoluowała i była zróżnicowana w stosunku do poszczególnych mniejszości. Kwestia ukraińska traktowana była jako jeden z ważniejszych problemów państwa.⁴ Jak konstatuje Eugeniusz Mironowicz władze „od samego początku wychodziły z założenia, że najwłaściwszym sposobem rozwiązania problemu ukraińskiego w Polsce powinno być przesiedlenie Ukraińców do ZSRR”⁵. Skutkowało to ograniczaniem przez nowe władze możliwości prowadzenia ukraińskiej działalności kulturalnej, funkcjonowania szkolnictwa ukraińskiego, czy innych przejawów ukraińskiego życia narodowego (w tym także na płaszczyźnie życia religijnego).⁶

Polityka państwa wobec Kościoła prawosławnego na terenach zamieszkałych przez ludność ukraińską była wypadkową stosunku władz wobec kwestii ukraińskiej oraz polityki wyznaniowej, która – jak stwierdzał Kazimierz Urban – stopniowo ewoluowała w kierunku „totalnego nadzoru nad działalnością religijną i pozareligijną wspólnot nierzymkokatolickich”⁷ i prowadziła do ograniczania możliwości normalnego funkcjonowania

⁴ O polityce narodowościowej tego okresu, także wobec mniejszości ukraińskiej, pisało wielu autorów: R. Drozd, *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944-1989*, Warszawa, 2001, s. 30-36; E. Mironowicz, *Polityka narodowościowa PRL*, Białystok, 2000, s. 31-33, 51-69; E. Mironowicz, *Polityka władz Polski Ludowej wobec Ukraińców w latach 1944-1947*, w: *Akcja „Wista”*, op. cit., s. 56.

⁵ E. Mironowicz, *Polityka władz...*, s. 56.

⁶ R. Drozd, *Polityka władz...* s. ; E. Mironowicz, *Polityka narodowościowa...*, s. 52-55.

⁷ K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce...*, s. 24.

Kościola prawosławnego. Sytuację Kościoła prawosławnego w Polsce kształtowały również inne ważne czynniki. Znaczący ślad pozostawiło traumatyczne doświadczenie lat drugiej wojny światowej.⁸ Niezwykle trudne były problemy związane z uregulowaniem spraw wewnętrznych Kościoła, w tym odbudowywanie cerkiewnych struktur administracyjnych, które w poprzednich latach często zostały zdeorganizowane, a także budowanie nowych struktur Kościoła, koniecznych w zmienionej sytuacji. Podważano też status kanoniczny Kościoła (kwestia autokefalii), niepewną była jego sytuacja prawna.⁹ W rezultacie tych wszystkich czynników w drugiej połowie lat czterdziestych XX wieku Kościół prawosławny w Polsce znalazł się w sytuacji niezwykle złożonej, w szczególności na terenach, gdzie jego wiernymi była ludność ukraińska.

Wydarzeniem, które miało kluczowe znaczenie dla sytuacji ludności ukraińskiej, a co za tym idzie także Kościoła prawosławnego, stały się przesiedlenia ludności ukraińskiej ze wschodnich i południowo-wschodnich obszarów powojennej Polski do ZSRR w latach 1944-1946¹⁰, dokonane na mocy układu z 9 września 1944 r. między rządem Ukraińskiej SRR i PKWN.¹¹ Z założenia dobrowolne, z czasem – szczególnie w koń-

⁸ Patr.: J. Sziling, *Kościół chrześcijański w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939-1945)*, Toruń, 1988, s. 67-93; Власовський, *Нарис історії Української Православної Церкви*, т. IV (XX ст.), ч. 2, Нью Йорк-Київ-С. Бавнд Брук, 1990, с. 178-193; G. Kuprianowicz, *Kościół prawosławny w Polsce w XX wieku*, w: *Prawosławie. Światło wiary i źródło doświadczenia*, pod red. K. Leśniewskiego i J. Leśniewskiej, Lublin, 1999, s. 569-578; Є. Пастернак, *Нарис історії Холмицини і Підляшшя (Новітні часи)*, Вінніпег-Торонто, 1989, с. 277-280, 421-442; W. Hryniewicz, *My Zamojszczyzny*, Warszawa, 1988, s. 25-26; G. Motyka, *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948*, Warszawa, 1999, *passim*; Митрополит Іларіон, *Окривавлена Холмицина*, «Вісник», 2002, ч. 5, с. 13, ч. 6, с. 13; I. Hałagida, *Losy ukraińskiego duchowieństwa prawosławnego i greckokatolickiego w czasie konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1943-1944 (szkic zagadnienia)*, w: *Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944. Fakty i interpretacje*, red. G. Motyka, D. Libionka, Warszawa, 2002, s. 88; Arcybiskup Abel, *Martyrologia Prawosławia na Ziemi Chełmsko-Podlaskiej*, „Cerkiewny Wiestnik”, 2003, nr 1, s. 3-12.

⁹ K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce...*, s. 18-25, 65-76, 91-96, 111-116, 151-162.

¹⁰ Obszerne wybory dokumentów dotyczących tych deportacji: *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946*, pod red. E. Misiły, t. 1 *Dokumenty 1944-1945*, Warszawa, 1996, t. 2 *Dokumenty 1946*, Warszawa, 1999.

¹¹ *Ibidem*, t. 1, s. 30-38, dok. 8, Porozumienie między Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego a Rządem Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w sprawie prze-

cowym okresie – przesiedlenia nabrały charakteru przymusowego. Czynnikiem wpływającym na przesiedlanie się ludności były też antyukraińskie akcje zbrojne podziemia polskiego i oddziałów Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego¹², przykładem takiej akcji może być mord na prawosławnej ludności ukraińskiej we wsi Wierchowiny w czerwcu 1945 r.¹³ Ogółem w latach 1944-1946 z Łemkowszczyzny, Bojkowszczyzny, Przemyskiego, Chełmszczyzny i Podlasia Południowego przesiedlono do ZSRR ok. 480 tys. osób.¹⁴ W przypadku Chełmszczyzny i Podlasia Południowego (województwo lubelskie), a także częściowo Łemkowszczyzny (województwa rzeszowskie i krakowskie) była to ludność prawosławna. Według szacunkowych obliczeń przesiedlenia te objęły więc ok. 185-190 tys. ludności prawosławnej.¹⁵

W trakcie przesiedleń następowała sukcesywna likwidacja struktur Kościoła prawosławnego na tych terenach. Czasem następowało to bezpośrednio w związku z przesiedleniem, zdarzały się przypadki, iż wyjeżdżały całe wsie wraz z duchownymi, zabierając nawet wyposażenie cerkwi. Likwidacja parafii odbywała się też drogą administracyjną, nawet gdy na danym terenie pozostawała jeszcze ludność prawosławna.¹⁶ Władze państwowe uznały, iż wraz z wysiedleniami ludności ukraińskiej (w założeniu przecież całej) traci sens istnienie tutaj struktur Kościoła prawosławnego.¹⁷ Jednocześnie z procesem ograniczania sieci parafii prawosławnych następowała grabież lub przejmowanie majątku cerkiew-

siedlenia ludności ukraińskiej z terytorium Polski do USRR i obywateli polskich z terytorium USRR do Polski, 9 września 1944 r..

¹² E. Misilo, *Wstęp*, w: *Repatriacja czy deportacja...*, t. 1, s. 11.

¹³ G. Motyka, R. Wnuk, *Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA 1945-1947*, Warszawa. 1997, s. 147-154; G. Motyka, *Tak było w Bieszczadach...*, s. 227-229.

¹⁴ E. Misilo, *Wstęp...*, s. 14; *Repatriacja czy deportacja...*, t. 2, s. 358-360, Załącznik nr 7, *Sprawozdanie z przebiegu przesiedlenia ludności ukraińskiej z Polski do USRR za okres od 15 X 1944 do 5 VII 1946 r.*

¹⁵ G. Kuprianowicz, *Akcja „Wiśła”...*, s. 155.

¹⁶ Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej – APL], Wydział Społeczno-Polityczny [dalej – UWL WSP], sygn. 44. Pismo dyrektora Departamentu Wyznań Ministerstwa Administracji Publicznej do wojewody lubelskiego z 11 IX 1945 r.; K. Urban, *Z dziejów Kościoła Prawosławnego na Chełmszczyźnie i Podlasiu...*, s. 35; idem, *Z dziejów Kościoła Prawosławnego na Lubelszczyźnie w latach 1944-1947*, w: *Kościół Wschodnie*, pod red. J. Drabiny, Kraków, 1999 („Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, MCCXXXVII, „Studia Religiołogica”, z. 32), s. 165-167.

¹⁷ K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce...*, s. 152.

nego, zarówno przez instytucje państwowe, osoby prywatne, jak też Kościół rzymskokatolicki.¹⁸

Lata 1945-1946 były dla Kościoła prawosławnego okresem walki o zachowanie struktury cerkiewnej, a potem prób jej reaktywowania. We wrześniu 1945 r. władze cerkiewne zwróciły się do władz z wnioskiem o zachowanie na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym sześciu placówek prawosławnych „dla zaspokojenia potrzeb religijnych Polaków wyznania prawosławnego”¹⁹. Wybieg ten pozwolił na funkcjonowanie Kościoła prawosławnego na tym terenie, gdyż władze administracyjne pod koniec grudnia 1945 r. wyraziły formalną zgodę na pozostawienie tych kilku placówek prawosławnych.²⁰ Istniejący stan faktyczny nie odpowiadał intencjom władz, bowiem jeszcze na początku 1946 r. działały tu 32 parafie prawosławne, obsługiwane przez 42 duchownych.²¹

Kościół prawosławny podejmował też zabiegi o formalne reaktywowanie parafii, a przynajmniej o zgodę na prowadzenie działalności duszpasterskiej. Z postulatami formalnego uznania istnienia parafii lub ich reaktywowania zwracali się do władz także sami wierni. Hierarchia cerkiewna, chociaż starała się uniknąć otwartego konfliktu z władzami administracyjnymi, zachowywała istniejące placówki i wysyłała duchownych na opuszczone, nie czekając na formalną zgodę administracji. Władze zdecydowanie odmawiały reaktywowania parafii prawosławnych i starały się utrudniać duchownym objęcie opieką duszpasterską ludności, powołując się przy tym na wspomniane pismo z września 1945 r. Postawa władz wynikała z obawy, iż odbudowa struktur cerkiewnych

¹⁸ APL, UWL WSP, sygn. 44. Odpis pisma wojewody lubelskiego do Ministerstwa Administracji Publicznej z 5 VII 1945 r.; K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce...*, s. 158; K. Urban, *Kilka dokumentów z dziejów diecezji chełmsko-podlaskiej w 1944 r.*, „Nad Buhom i Narwoju”, 1993, nr 1, s. 8-11; K. Urban, *Z dziejów Kościoła Prawosławnego na Chełmszczyźnie i Podlasiu w latach 1944-1970*, „Cerkownyj Wiestnik”, 1992, nr 1, s. 35; G. Kuprianowicz, *Akcja „Wiśła”...*, s. 155.

¹⁹ K. Urban, *Z dziejów Kościoła Prawosławnego na Chełmszczyźnie i Podlasiu...*, s. 36.

²⁰ APL, UWL WSP, sygn. 44. Pismo Ministerstwa Administracji Publicznej do UWL z 29 XII 1945 r.; K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce...*, s. 158; idem, *Z dziejów Kościoła Prawosławnego na Lubelszczyźnie...*, s. 166; idem, *Prześladowania duchowieństwa prawosławnego w Polsce po 1945 r. (przyczynek do losu uwięzionych w Centralnym Obozie Pracy w Jaworznie)*, „Cerkownyj Wiestnik”, 1992, nr 4, s. 28, przypis 3.

²¹ K. Urban, *Z dziejów Kościoła Prawosławnego na Chełmszczyźnie i Podlasiu...*, s. 36-37.

przyczyni się do umocnienia tożsamości ludności ukraińskiej.²² Wojewoda lubelski, uzasadniając swą odmowę, stwierdzał:

„Oficjalne [...] otwarcie dalszych parafii prawosławnych na terenie podległego mi województwa, przyczyni się niewątpliwie do pobudzenia, przygasłego szowinistyczno-nacjonalistycznego ruchu ukraińskiego [...]. Nadmienić przy tym należy, że mentalność duchownych prawosławnych z małymi wyjątkami nasuwa poważne obawy i nie rokuje lojalnej pracy w ramach li tylko zaspokajania potrzeb religijnych prawosławia”.²³

Władze wojewódzkie dawały w tym względzie jednoznaczne zalecenia starostom powiatowym:

„Pod żadnym pozorem nie należy na razie dopuścić do restytuowania jakiegokolwiek parafii prawosławnej na terenie tamt.[ejszego] powiatu. [...]

W żadnym przypadku cerkiew prawosławna nie może być ukrainizowana gdyż działalność jej zawsze skierowywana byłaby przeciwko Państwu i Narodowi Polskiemu. Cerkwie prawosławne jeśli nawet w niektórych parafiach miałyby być restytuowane nie mogą być instrumentem jakiegokolwiek walki w rękach niepoczytalnych szowinistów i faszystów ukraińskich.

Kościół prawosławny na terenie tego lub innego powiatu musi być polskim i dlatego na pierwszym miejscu jako najbardziej palące zagadnienie nasuwałaby się konieczność obsadzania stanowisk duszpasterskich ludźmi o przekonaniach nie wątpliwie polskich.”²⁴

Władze podejmowały także działania represyjne wobec duchownych

²² APL, UWL WSP, sygn. 44. Pismo starosty powiatowego włodawskiego do WSP UWL z 31 XII 1946 r.; APL, UWL WSP, sygn. 44. Pismo dziekana prawosławnego w Kodniu do starosty powiatowego włodawskiego z 12 XII 1946 r.; APL, UWL WSP, sygn. 44. Pismo dziekana prawosławnego województwa lubelskiego do WSP UWL z 7 III 1947 r.; ibidem. Pismo starosty hrubieszowskiego do UWL z 19 II 1947 r.; K. Urban, *Z dziejów Kościoła Prawosławnego na Lubelszczyźnie...*, s. 168-169; K. Urban, *Prześladowania duchowieństwa prawosławnego...*, s. 28; G. Kuprianowicz, *Akcja „Wisła”...*, s. 157; R. Drozd, I. Hałagida, *Ukraińcy w Polsce 1944-1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały)*, Warszawa, 1999, s. 37, dokument nr 5.

²³ APL, UWL WSP, sygn. 44. Pismo wojewody lubelskiego do Ministerstwa Administracji Publicznej z 7 III 1947 r., przytacza je również K. Urban (*Kościół prawosławny w Polsce...*, s. 159).

²⁴ APL, UWL WSP, sygn. 44. Pismo naczelnika WSP UWL do starosty powiatowego włodawskiego z 19 II 1947 r.

i wiernych Kościoła prawosławnego. Przykładem takich działań może być sprawa Daniela Dziadko – psalmisty parafii prawosławnej w Kolechowicach, który dosłownie w przede dniu akcji „Wisła” – 26 kwietnia 1947 r. – został skazany przez Sąd Okręgowy w Lublinie na karę śmierci.²⁵

Nie mniej złożona była sytuacja na Łemkowszczyźnie, gdzie również wraz z wysiedlaniem ludności prawosławnej do ZSRR, następowała likwidacja parafii prawosławnych, a życie cerkiewne zostało zdeorganizowane. Latem 1945 r. większość duchownych została już wysiedlona wraz z wiernymi.²⁶ W październiku 1945 r. zachowało się w regionie 5 parafii (Florynka, Królowa Ruska, Bartne, Izby, Uście Ruskie) z 6 filiami, obsługiwanych przez 3 duchownych.²⁷ Władze starały się jednak ograniczać i paraliżować życie cerkiewne. W pierwszym powojennym okresie rozebrano również kilka cerkwi prawosławnych.²⁸

W 1946 r., mimo przeciwdziałania władz, udało się jednak częściowo odbudować strukturę parafialną na Łemkowszczyźnie, sprzyjały temu powroty części prawosławnej ludności ukraińskiej wysiedlonej do ZSRR. Mimo wydawanych przez władze nakazów opuszczenia tych terenów, nadal prowadziło tu działalność kilku duchownych prawosławnych. Władze cerkiewne wysyłały też kolejnych duchownych w celu objęcia parafii, nawet jeszcze wiosną 1947 r. Administracja państwowa konsekwentnie starała się jednak paraliżować działalność struktur cerkiewnych.²⁹

²⁵ Potem karę zamieniono mu na dożywotnie więzienie. Por. K. Urban, *Kościół Prawosławny na Lubelszczyźnie 1944-1970 (sprawa utaskawienia psalmisty z parafii Kolechowice – Daniela Dziadko)*, „Cerkownyj Wiestnik”, 1992, nr 2, s. 29-41; idem, *Kościół Prawosławny na Lubelszczyźnie w latach 1944-1970. Sprawa utaskawienia psalmisty z parafii Kolechowice – Daniela Dziadko. Uzupełnienie*, „Cerkownyj Wiestnik”, 1992, nr 5, s. 25-27.

²⁶ А. Горобченко, *Митрофорний протоієрей Петро Тарановський*, «Церковний календар 1996», с. 225; J. Zwoliński, J. Merena, *Na Łemkowszczyźnie Florynka (nasze село)*, Koszalin, 1999, s. 88-89.

²⁷ K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce...*, s. 160; P. Gerent, *Zarys dziejów prawosławnej diecezji przemyskiej*, w: *Szematyzm. Katalog świętyń i duchowieństwa Prawosławnej Diecezji Przemysko-Nowosądeckiej (stan na 31.11.1999 r.)*, oprac. ks. R. Dubec, ks. J. Felenczak, Gorlice, 1999, s. 17-18.

²⁸ Нр. в Тylawie, Далowej, Трзціаніе і Мszаніе. В. Сагайдаківський, *Правди не втoпити. Спогади з 50-тиріччя пастирства 1927-1977*, Торонто, 1977, с. 143-144; Т.-Ф. Гоц, *Жытя лемка*, Зиндранова, 1999, с. 72.

²⁹ P. Gerent, *Zarys dziejów...*, s. 18; K. Urban, *Z dziejów Kościoła prawosławnego na Dolnym Śląsku 1946-1956*, Białystok, 1998, s. 14-17; В. Сагайдаківський, *Правди не*

W wyniku przesiedleń lat 1944-1946 r. oraz działań administracji państwowej struktura organizacyjna i stan posiadania Kościoła prawosławnego na terenach objętych nieco później akcją „Wisła” został już znacznie ograniczony. W 1944 r. Kościół prawosławny na tych terenach liczył ponad 200 placówek duszpasterskich³⁰ oraz ok. 250-260 tys. wiernych³¹, z tego ponad 90 % na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym. Z kolei na przełomie lat 1946/1947 stan Kościoła prawosławnego na terenach objętych akcją „Wisła” przedstawiał się następująco. Na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym istniało prawdopodobnie 21 parafii prawosławnych i 32 filie, obsługiwanych przez 16 duchownych. Jedyne sześć-siedem placówek było uznawanych przez władze administracyjne, pozostałe nie miały formalnego zezwolenia na funkcjonowanie.³² Na terenie tym pozostało jeszcze prawdopodobnie ok. 40 tys. prawosławnej ludności ukraińskiej. Na Łemkowszczyźnie pozostało zaś ok. 3,5-5 tys. prawosławnych, działało 8 parafii z 19 filiami, obsługiwanych przez 6 duchownych.³³ Łącznie działało więc na tym terenie 29 parafii prawosławnych i 51 fili, obsługiwanych przez 22 duchownych.

*вотопити... , с. 143; I. Попель, Героїчний шлях, Торонто, 1995, с. 206. Liczne źródła dotyczące tej problematyki opublikował K. Urban, *Z dziejów Kościoła Prawosławnego na Łemkowszczyźnie w latach 1945-1947 (Raport ks. Wieżańskiego z pobytu na Łemkowszczyźnie w 1946 roku)*, „Cerkownyj Wiestnik”, 1991, nr 7, s. 29-38; idem, *Z dziejów Kościoła Prawosławnego na Łemkowszczyźnie. Raporty ks. ks. A. Tatiewskiego i M. Popiela o życiu religijnym parafii*, „Cerkownyj Wiestnik”, 1991, nr 8, s. 39-52; idem, *Z dziejów Kościoła Prawosławnego na Łemkowszczyźnie w latach 1945-1947 (Raporty ks. Stefana Bieguna z 1946 r.)*, „Cerkownyj Wiestnik”, 1991, nr 9, s. 29-51; idem, *Z dziejów Kościoła Prawosławnego na Łemkowszczyźnie w latach 1945-1947. Raporty ks. Jana Lewiarza z parafii Barne*, „Cerkownyj Wiestnik”, 1991, nr 11, s. 35-51.*

³⁰ Pod koniec 1943 r. diecezja chełmsko-podlaska liczyła 175 parafii i filii, zaś w dekanatach łemkowskich diecezji krakowsko-łemkowsko-lwowskiej były 24 parafie i 23 placówki filialne. K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce...*, s. 150-151; P. Gerent, *Zarys dziejów...*, s. 18.

³¹ Jan Sziling szacuje liczbę wiernych diecezji chełmsko-podlaskiej w okresie wojny na ok. 250 tys., zaś diecezji krakowsko-łemkowsko-lwowskiej na ok. 20-25 tys. (J. Sziling, *Kościół chrześcijański...*, s. 92). Dla uzyskania liczby wiernych na centralno- i południowo-wschodnich obszarach powojennej Polski w momencie wkroczenia Armii Czerwonej należałoby od tej liczby odjąć wiernych z byłego dystryktu Galicja (który znalazł się poza granicami Polski) oraz osoby, które zginęły w czasie wojny. Por. K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce...*, s. 114-115.

³² K. Urban, *Z dziejów Kościoła Prawosławnego na Lubelszczyźnie...*, s. 168; idem, *Kościół prawosławny w Polsce...*, s. 159-160; idem, *Z dziejów Kościoła Prawosławnego na Chełmszczyźnie i Podlasiu...*, s. 36-38.

³³ K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce...*, s. 115; P. Gerent, *Zarys dziejów...*, s. 18.

Władze państwowe zakładały, że wysiedlenia do ZSRR „rozwiążą” problem ukraiński w Polsce. Gdy okazało się, że wbrew oczekiwaniom pod koniec 1946 r. na terenie państwa pozostała jeszcze ludność ukraińska, poszukiwały kolejnego sposobu rozwiązania tej kwestii. Już jesienią 1946 r. w kręgach rządzących pojawiła się koncepcja, aby ludność, która uniknęła poprzednich deportacji, przesiedlić na tzw. Ziemie Odzyskane.³⁴

Przygotowania organizacyjne do przeprowadzenia akcji wysiedleńczej ludności ukraińskiej rozpoczęto w styczniu 1947 r. 27 marca 1947 r. na posiedzeniu Państwowej Komisji Bezpieczeństwa przedstawiona już została koncepcja wysiedlenia ludności ukraińskiej. Oficjalnym powodem przeprowadzenia akcji wysiedleńczej, wykorzystywanym następnie szeroko w propagandzie, była walka z partyzantką ukraińską – Ukraińską Powstańczą Armią, która w tym czasie była już znacznie osłabiona i akcja przeciwko której była możliwą – jak stwierdza Grzegorz Motyka – „bez uciekania się do etnicznego czyszczenia Polski południowo-wschodniej”³⁵, zaś „władze uciekły się do wysiedleń nie dlatego, że był to jedyny sposób likwidacji UPA, lecz ponieważ chciały w ten sposób pozbyć się problemów z mniejszością ukraińską”.³⁶ Odwołanie się do antyukraińskich rezydentów było zresztą dla polskich komunistów próbą legitymizacji zdobytej władzy.

Pretekstem do przeprowadzenia akcji wysiedleńczej stała się śmierć gen. Karola Świerczewskiego, który zginął 28 marca 1947 r. w Jabłonkach koło Cisnej w Bieszczadach.³⁷ Formalna decyzja o przeprowadze-

³⁴ E. Misilo, *Przedmowa*, w: *Akcja „Wisła”...*, s. 18-19; I. Hałagida, *Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947-1957*, Warszawa, 2002, s. 30-31. R. Drozd zaznacza, iż kwestia ta pojawiła się na jednej z narad już w lipcu 1947 r., por. R. Drozd, *Geneza i przebieg akcji „Wisła”, Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski 1918-1989*, t. II: *Akcja „Wisła”*, pod red. R. Drozda, Warszawa, 2005, s. 25-27.

³⁵ G. Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa, 2006, s. 585, analogiczny pogląd prezentował dwadzieścia lat wcześniej Tadeusz Andrzej Olszański w swym artykule z 1987 r. pt. *Wokół akcji „Wisła”*.

³⁶ G. Motyka, *Ukraińska partyzantka...*, s. 590. Analiza genezy akcji „Wisła”: R. Drozd, *Geneza i przebieg...*, s. 23-29.

³⁷ E. Misilo, *Przedmowa*, op. cit., s. 19-23; R. Drozd, *Droga na zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji „Wisła”*, Warszawa, 1997, s. 33-34.

niu akcji „Wisła” zapadła w dniu 29 marca 1947 r. na posiedzeniu Biura Politycznego KC PPR, które postanowiło: „W szybkim tempie przesiedlić Ukraińców i rodziny mieszane na tereny odzyskane (przede wszystkim Prusy płn.), nie tworząc zwartych grup i nie bliżej niż 100 km od granicy”.³⁸ Przygotowaniom i realizacji akcji wysiedleńczej towarzyszyła zakrojona na wielką skalę akcja propagandowa.³⁹ 11 kwietnia 1947 r. powołano sztab grupy operacyjnej stworzonej do przeprowadzenia akcji wysiedleńczej, której dowódcą został szef Sztabu Generalnego gen. Stefan Mossor⁴⁰, zaś 14 kwietnia zatwierdzono wytyczne dotyczące zasad wysiedleń, transportu i osiedlania. W skład Grupy Operacyjnej „Wisła” weszło początkowo pięć dywizji piechoty, pułk saperów, pułk samochodowy, pułk Milicji Obywatelskiej, eskadra lotnicza i dywizja wojsk Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego, łącznie 17440 żołnierzy WP i KBW oraz 500 funkcjonariuszy MO.⁴¹

Celem akcji „Wisła” była asymilacja ludności ukraińskiej. Projekt realizacji akcji wysiedleńczej z połowy kwietnia 1947 r. rozpoczynał się słowami: „Rozwiązać ostatecznie problem ukraiński w Polsce”.⁴² O asymilacyjnym charakterze akcji świadczą jej założenia oraz sposób przeprowadzenia: osiedlanie ludności w nowych miejscach w rozproszeniu, rozbijanie dotychczasowych wspólnot sąsiedzkich, a nawet rodzinnych, eliminowanie i osadzanie w obozie w Jaworznie elementu inteligenckiego, zakaz powrotu w strony rodzinne, zakaz opuszczania nowego miejsca zamieszkania bez zgody władz, uniemożliwianie życia kulturalnego i religijnego we własnej tradycji.

Akcja „Wisła” rozpoczęła się 28 kwietnia 1947 r. Akcja wysiedleńcza miała charakter brutalnej operacji pacyfikacyjnej. Zgodnie z instrukcjami, w nocy wojsko otaczało miejscowość przewidzianą do wysiedlenia.

³⁸ Akcja „Wisła”..., s. 65, dok. 19, Z protokołu nr 3 posiedzenia Biura Politycznego Komitetu Centralnego Polskiej Partii Robotniczej, 29 marca 1947 r.

³⁹ R. Drozd, *Geneza i przebieg...*, s. 34-35; P. Semków, *Rok 1947 w stosunkach polsko-ukraińskich na łamach „Żołnierza Polskiego”*, w: *Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski 1918–1989*, t. II: Akcja „Wisła”, pod red. R. Drozda, Warszawa, 2005, s. 76-81; G. Motyka, *Tak było w Bieszczadach...*, s. 413-414.

⁴⁰ Akcja „Wisła”..., s. 78, dok. 31, Z protokołu nr 5 posiedzenia Biura Politycznego Komitetu Centralnego Polskiej Partii Robotniczej, 11 kwietnia 1947 r.

⁴¹ E. Misilo, *Przedmowa*, op. cit., s. 24-26.

⁴² Akcja „Wisła”..., s. 93, dok. 42, Projekt organizacji akcji specjalnej „Wschód”, 16 kwietnia 1947 r.

O świecie zarządzano zbiórkę mieszkańców w jednym miejscu i informowano o wysiedleniu. Ludność miała mieć nie więcej niż pięć godzin na spakowanie swojego mienia, nie mogła zabierać całości swego mienia ruchomego. Następnie kolumnę wysiedleńców pod eskortą wojska kierowano do punktu zbornego, który miał charakter obozu przejściowego, gdzie gromadzono pod gołym po kilka tysięcy ludzi.⁴³ Punkt zborny – jak stwierdzano w instrukcji – „jest pierwszym etapem przesiedleńczym. Tu odbywa się pierwsza selekcja przesiedlonych. Selekcja ma na celu wyłowienie elementów wrogich i niepewnych. Wyeliminowani będą do innych miejsc osiedlenia.” Wyróżniano trzy kategorie osób podejrzanych, oznaczane „A”, „B”, „C”.⁴⁴ Przesiedleńcy mieli przebywać na punktach zbornych kilka dni, w tym czasie sporządzano też spisy wysiedlanych. Następnie kierowano ich do kolejowych punktów załadunkowych. Stamtąd – przez Oświęcim lub Lublin, gdzie znajdowały się tzw. punkty przeadresowania – wyruszały konwojowane przez żołnierzy transporty kolejowe do miejsc osiedlenia na Ziemiach Odzyskanych. Ludność nie było informowana, dokąd kierowany jest transport.⁴⁵ Przesiedlani nie mieli prawa oddalania się od konwoju, w instrukcji dla dowódców konwojów zaznaczano: „Nie dopuścić do kontaktów przesiedlanych z ludnością z zewnątrz”. Zobowiązywano dowódcę, aby w trakcie całej podróży „wszystkie wagony z jednej strony były na stałe zamknięte”, natomiast na noc „wagony należy zamknąć z obydwu stron”.⁴⁶ Z punktów rozdzielczych (Olsztyn, Szczecinek, Poznań, Wrocław) poszczególne konwoje kierowano do końcowe punkty wyładunkowe, skąd kierowano wysiedleńców do nowych miejsc osiedlenia. Starano się, aby ludność wysiedlona z jednej miejscowości trafiała do różnych miejscowości, nierzadko odległych o setki kilometrów.

Osoby uznane za podejrzane (osoby oskarżane o związki z podziemiem, ale także inteligencja, działacze społeczni, duchowieństwo), oznaczone kategoriami „A”, „B”, „C”, miały być aresztowane i osadzone w utworzonym decyzją Biura Politycznego KC PPR z 23 kwietnia 1947 r. Centralnym Obozie Pracy w Jaworznie (na terenie dawnej filii Konzen-

⁴³ *Akcja „Wisła”...*, s. 160-162, dok. 71, Instrukcja dowództwa GO „Wisła” dla dowódcy oddziału wysiedlającego, 23 kwietnia 1947 r.

⁴⁴ *Akcja „Wisła”...*, s. 163-164, dok. 73, Instrukcja dowództwa GO „Wisła” dla komendanta pułkowego punktu zbornego, 23 kwietnia 1947 r.

⁴⁵ E. Miśiło, *Przedmowa*, op. cit., s. 27-28; R. Drozd, *Droga na zachód...*, s. 40-43.

trationslager Auschwitz) lub osiedlane na Ziemiach Odzyskanych według specjalnych zasad. Z każdego transportu kierowano do obozu w Jaworznie od kilku do kilkunastu osób.⁴⁷

Zgodnie z instrukcją Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego z kwietnia 1947 r. przesiedleńców należało osiedlać na tzw. Ziemiach Odzyskanych w liczbie nie więcej niż 10 % mieszkańców danej miejscowości, w odległości co najmniej 50 km od granic lądowych oraz 30 km od granic morskich i miast wojewódzkich, z dala od szlaków komunikacyjnych. Do miejscowości mogła trafić tylko jedna rodzina uznana za podejrzaną, zaliczona do kategorii „A” i „B” lub do pięciu zaliczonych do kategorii „C”. Możliwości przesiedlania się do innych powiatów ziem zachodnich i północnych były ograniczone i wymagało to zgody urzędu wojewódzkiego w porozumieniu z władzami bezpieczeństwa. Zabroniono powrotów lub wyjazdów do dawnych miejsc zamieszkania.⁴⁸

W pierwszym etapie, trwającym od końca kwietnia do końca maja 1947 r., akcja „Wisła” objęła powiaty Sanok, Lesko, Przemyśl, Brzozów i częściowo Lubaczów. Z terenów tych wysiedlono prawie 67 tysięcy osób⁴⁹, była to ludność greckokatolicka. Akcja „Wisła” w pierwszym etapie nie objęła terenów zamieszkałych przez ludność prawosławną. Wierni Kościoła prawosławnego odczuli skutki akcji „Wisła” wraz z rozpoczęciem jej drugiego etapu na przełomie maja i czerwca 1947 r.⁵⁰

Drugi etap akcji „Wisła” rozpoczął się na początku czerwca 1947 r. Objął powiaty Jarosław i Lubaczów, zachodnią Łemkowszczyznę – powiaty Jasło, Krosno, Gorlice, Nowy Sącz, Nowy Targ, a także wschodnie powiaty województwa lubelskiego. W ten sposób akcja wysiedleńcza toczyła się na obszarze od Krynicy po Białą Podlaską.

W ostatnich dniach maja akcja „Wisła” dotarła na zachodnią Łemkowszczyznę. Początkowo objęła powiaty jasielski, krośnieński i gorlicki, gdzie trwała do końca czerwca, następnie zaś – od 26 czerwca powia-

⁴⁶ Akcja „Wisła”..., s. 153-155, dok. 65, Instrukcja dowództwa GO „Wisła” dla dowódcy konwoju transportu kolejowego z wysiedloną ludnością ukraińską, 22 kwietnia 1947 r.

⁴⁷ E. Misilo, *Przedmowa*, op. cit., s. 27-28; Є. Місילו, *Жертви Явожизни*, в: *Україна і Польща між минулим і майбутнім*, Львів 1991, с. 27-28; R. Drozd, *Droga na zachód...*, s. 76-77.

⁴⁸ E. Misilo, *Przedmowa*, op. cit., s. 24, 28; R. Drozd, *Droga na zachód...*, s. 45.

⁴⁹ R. Drozd, *Droga na zachód...*, s. 53-54.

⁵⁰ E. Misilo, *Przedmowa*, op. cit., s. 29.

ty nowosądecki i nowotarski. Stopniowo dokonywano wysiedleń ludności ukraińskiej z poszczególnych miejscowości, w tym nielicznej już kilkutyśięcnej ludności prawosławnej. Na zachodniej Łemkowszczyźnie akcja „Wisła” trwała do połowy lipca 1947 r.⁵¹

Duchowni prawosławni z Łemkowszczyzny należeli do grupy budzącej szczególne zainteresowanie władz wojskowych. Na przygotowanym przez struktury UBP i WOP jeszcze w październiku 1946 r., a uzupełnionym wiosną 1947 r., i przekazanym dla GO „Wisła” *Spisie osób podejrzanych o współpracę z bandami UPA, pow. gorlicki*, w którym wymieniono najaktywniejsze jednostki, znalazł się np. ks. Michał Popiel z Uścia Ruskiego. W jego krótkiej charakterystyce napisano: „Ksiądz prawosławny, uczy dzieci w szkole nauki religii w jęz. ukraińskim, sieje wrogą propagandę przeciwko państwu polskiemu”.⁵²

Wraz z ludnością w trakcie akcji wysiedlono także duchownych prawosławnych: ks. ks. Dymitra Chylaka, Jana Lewiarza, Michała Popiela, Romana Leszczyszyna, Leonida Pazińskiego, J. Wołoszczuka, Aleksego Nesterowicza oraz Mikołaja Kostyszyna, który przybył na Łemkowszczyznę zaledwie na początku maja 1947 r., czyli już w trakcie akcji „Wisła”.⁵³ Ostatnim duchownym prawosławnym wysiedlonym z Łemkowszczyzny był ks. Stefan Biegun z Florynki, który zdołał pozostać tam aż do 3 lipca 1947 r.⁵⁴ Prowadził on działania zabezpieczające majątek cerkiewny, udało mu się wysłać do Warszawy część wyposażenia opuszczonych świątyń oraz zewidencjonować pozostawiony majątek kilku parafii.⁵⁵ Część majątku (np. dzwony, utensylia, szaty liturgiczne, księgi liturgiczne, księgi metrykalne, obrazy) nie została jednak odtransportowana na skutek działań kleru rzymskokatolickiego i lokalnej administracji lub w związku z brakiem możliwości technicznych.⁵⁶

⁵¹ Akcja „Wisła”..., s. 286-287, dokument 166, s. 297, dokument 176, s. 300-302, dokument 179, s. 308-309, dokument 183, s. 405-406, 409-410, 424-425, Załącznik nr 1; S. Dudra, *Łemkowie. Deportacja i osadnictwo ludności łemkowskiej na Środkowym Nadodrzu w latach 1947-1960*, [Głogów, 1998], s. 47-59.

⁵² Akcja „Wisła”..., s. 309, przyp. 1.

⁵³ P. Gerent, *Zarys dziejów...*, s. 18; „Попель, Героїчний...”, c. 263-266; K. Urban, *Z dziejów Kościoła prawosławnego na Dolnym Śląsku...*, s. 15-16, fotokopia pisma Warszawskiego Duchownego Konsystorza Prawosławnego do ks. S. Bieguna z 6 V 1947 r..

⁵⁴ K. Urban, *Z dziejów Kościoła prawosławnego na Dolnym Śląsku...*, s. 17.

⁵⁵ Ibidem. s. 17-18; J. Zwoliński, J. Merena, *Na Łemkowszczyźnie Florynka...*, s. 90-91.

⁵⁶ Raport ks. S. Bieguna do metropolity Dionizego z 21 VII 1947 r., w: K. Urban, Z

Wysiedlenie ludności prawosławnej z zachodniej Łemkowszczyzny wiązało się z faktyczną likwidacją struktur Kościoła prawosławnego na tym terenie. Ks. S. Biegun w raporcie dla metropolity Dionizego z 21 lipca 1947 r. stwierdzał:

„[...] uprzejmie donoszę, że wszystkie parafie prawosławne w zachodniej części Łemkowszczyzny w ciągu miesiąca czerwca r.b., z powodu przesiedlenia ludności łemkowskiej przez Wojsko Polskie zostały zlikwidowane.”⁵⁷

Na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym, gdzie zdecydowana większość ludności ukraińskiej była prawosławną, akcja „Wisła” rozpoczęła się wraz z początkiem jej drugiego etapu, czyli w pierwszych dniach czerwca 1947 r.⁵⁸ Jednak informacje o akcji deportacyjnej docierały do miejscowej ludności ukraińskiej i budziły jej zaniepokojenie już na kilka tygodni przed rozpoczęciem akcji na tym terenie.⁵⁹ Jako jeden ze sposobów ratunku przez przewidywanymi wysiedleniami traktowano przechodzenie na katolicyzm. W sprawozdaniu sytuacyjnym za kwiecień 1947 r. wojewoda lubelski pisał „Nastroje wśród wyznawców kościoła prawosławnego wobec krążących pogłosek o mającym jakoby nastąpić prze-

dziewiów Kościoła prawosławnego na Dolnym Śląsku..., s. 115-127; *Raport ks. S. Bieguna do metropolity Makarego z 23 VII 1951 r.*, w: K. Urban, *Z dziejów Kościoła Prawosławnego na Łemkowszczyźnie w latach 1945-1947 (Raporty ks. Stefana Bieguna...)*, s. 43-44; *Raport ks. S. Bieguna do Warszawskiego Konsystorza Prawosławnego z 13 VIII 1949 r.*, w: *ibidem*, s. 45-46; K. Urban, *Z dziejów Kościoła prawosławnego na Dolnym Śląsku...*, s. 18, 20.

⁵⁷ *Raport ks. S. Bieguna do metropolity Dionizego z 21 VII 1947 r.*, w: K. Urban, *Z dziejów Kościoła prawosławnego na Dolnym Śląsku...*, s. 115-116.

⁵⁸ APL, Wojewódzki Oddział Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w Lublinie [dalej – WO PUR], sygn. 176. Wykaz ilości wysiedlonej ludności wraz z inwentarzem żywym w ramach akcji „W” z terenu woj. lubelskiego za czas: od początku akcji t.j. od dn. 5.VI.47 do dn. 10.X. 47; *Akcja „Wisła”...*, s. 315, dokument 188, s. 319, dokument 194; *Akcja „Wisła” 1947*, wybór dokumentów i red. nauk. W. Chudzik i in., Warszawa – Kijów 2006 (*Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 5), s. 669, dokument 81, Informacja dotycząca akcji osiedleńczo-przesiedleńczej prowadzonej w województwie lubelskim. Por. R. Drozd, *Droga na zachód...*, s. 56.

⁵⁹ APL, UWL WSP, sygn. 203, k. 25. Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne Wojewody Lubelskiego za m-c kwiecień 1947 r.; APL, UWL WSP, sygn. 203, k. 61. Sprawozdanie sytuacyjne Wojewody Lubelskiego za m-c maj 1947 r.; A. Tłomacki, *Akcja „Wisła” w powiecie białskim na tle walki politycznej i zbrojnej w latach 1944-1947*, Biała Podlaska-Warszawa, 2003, s. 186. Szerzej na ten temat: G. Kuprianowicz, *Akcja „Wisła”...*, s. 161-162.

siedleniu ludności ukraińskiej powodują odpływ od prawosławia do katolicyzmu.”⁶⁰ W innym fragmencie cytowanego sprawozdania wojewoda ujął to bardziej dosadnie: „Instynkt samozachowawczy pcha zainteresowanych do zmiany wyznania [...]”⁶¹. Kościół rzymskokatolicki starał się wykorzystać tę sytuację i pozyskiwać nowych wiernych, jeden z działaczy PPR w maju 1947 r. zauważał, że ma miejsce „wzmożona akcja kleru katolickiego w kierunku usilnego werbowania <dusz> ukraińskich pod berło katolickie”.⁶²

W województwie lubelskim akcja „Wisła” początkowo (od początku czerwca) objęła powiat włodawski, gdzie prawosławna ludność ukraińska mieszkała jeszcze dość zwarcie i postrzegana była przez władze jako dobrze zorganizowana. Już do 15 czerwca wysiedlono stąd pierwszych 500 rodzin.⁶³ Jak stwierdzano w sprawozdaniu Dowództwa Okręgu Lubelskiego: „Początkowo akcja wysiedleńcza napotykała na wielkie trudności, ludność porzucała swój dobytek i uciekała do lasu”.⁶⁴

W ciągu kolejnych tygodni stopniowo rozszerzano akcję na pozostałe powiaty województwa zamieszkałe przez prawosławną ludność ukraińską. W połowie czerwca objęto nią powiaty tomaszowski i hrubieszowski.⁶⁵ 21 czerwca w celu sprawniejszego przeprowadzania akcji na terenie województwa lubelskiego w ramach Grupy Operacyjnej „Wisła” powołana została Podgrupa „Lublin”, której dowódcą został płk N. Kundrewicz. Składała się ona z grup „Północ” (na powiaty Biała Podlaska i Włodawa) oraz „Południe” (na powiaty Hrubieszów i Tomaszów Lubelski).⁶⁶ W czerwcu akcję wysiedleńczą rozszerzono też na powiaty chełmski, bialski i biłgorajski.⁶⁷

⁶⁰ APL. UWL WSP, sygn. 203, k. 25. Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne Wojewody Lubelskiego za m-c kwiecień 1947 r.

⁶¹ Ibidem.

⁶² Akcja „Wisła”..., s. 294, dokument 171.

⁶³ Akcja „Wisła”..., s. 296, dokument 174.

⁶⁴ Akcja „Wisła”..., s. 315, dokument 188, por także: ibidem, s. 319, dokument 194; A. Tłomacki, Akcja „Wisła”..., s. 191, 195-196.

⁶⁵ Akcja „Wisła”..., s. 301-302, dokument 179, Rozkaz operacyjny nr 008 Sztabu GO „Wisła”, 9 czerwca 1947 r.; s. 319, dokument 194, Sprawozdanie instruktora Wydziału Organizacyjnego KC PPR J. Trusza, 23 czerwca 1947 r..

⁶⁶ R. Drozd, Droga na zachód..., s. 57; Akcja „Wisła”..., s. 314, dokument 187, Zarządzenie nr 00275/III Państwowej Komisji Bezpieczeństwa 16 czerwca 1947 r.; s. 331, dokument 205, Rozkaz operacyjny nr 009 Sztabu GO „Wisła”, 8 lipca 1947 r.

⁶⁷ Akcja „Wisła”..., s. 320, dokument 195; s. 321-323, dokumenty 197-200; s. 363, dokument 221; A. Tłomacki, Akcja „Wisła”..., s. 179-216.

Teren Chełmszczyzny i Podlasia Południowego był też głównym obszarem (obok powiatów nowosądeckiego i lubaczowskiego), gdzie realizowana była akcja „Wisła” w jej trzecim etapie, który trwał od 1 do 31 lipca 1947 r. W lipcu 1947 r. w sprawozdaniu Dowództwa Okręgu Lubelskiego konstatowano: „jak i w poprzednich okresach, ludność niechętnie opuszcza swe siedziby”.⁶⁸ W tym czasie prowadzono tzw. „doczyszczanie terenu”, dokonywane było m. in. sprawdzanie miejscowości i wysiedlanie pozostałej jeszcze ludności ukraińskiej, a także wyłapywanie osób ukrywających się przed wysiedleniem lub powracających.⁶⁹ W pierwszych tygodniach akcji wojsko wyłączało z wysiedleń rodziny ukraińskie, uznane za zasłużone lub związane z nową władzą (np. działacze komunistycznych, zdemobilizowanych żołnierzy), jednak w sprawie tej interweniowały władze partyjne stwierdzając, że „Tak ze względów bezpieczeństwa, jak i politycznych wskazane byłoby wysiedlić wszystkich Ukraińców bezwzględnie”.⁷⁰ Ostatecznie zdecydowano, że „wszystkie rodziny ukraińskie z tych powiatów bez względu na stopień lojalności i przynależność partyjną mają być wysiedlone”.⁷¹ Wysiedlana na ziemię zachodnie ludność starała się powracać na rodzinne ziemie. Władze stanowczo przeciwdziałały takim sytuacjom, 16 lipca wydany został rozkaz o aresztowaniu osób powracających z ziem zachodnich i osadzaniu ich w obozie w Jaworznie.⁷²

Kilkukrotnie przesuwano termin zakończenia akcji przesiedleńczej. Początkowo akcję wysiedleńczą w województwie lubelskim planowano

⁶⁸ Akcja „Wisła”..., s. 337, dokument 210, Ze sprawozdania sytuacyjnego sprawozdaniu Dowództwa Okręgu Lubelskiego za czerwiec 1947 r., 11 lipca 1947 r.

⁶⁹ E. Miśiło, *Przedmowa*, op. cit., s. 29; R. Drozd, *Droga na zachód...*, s. 56-58. Por. Akcja „Wisła”..., s. 363, dokument 222, Meldunek bojowy nr 032 szefa Sztabu Podgrupy „Lublin”.

⁷⁰ Akcja „Wisła”..., s. 322-323, dokument 199, Ze sprawozdania KW PPR w Lublinie dla KC PPR za okres od 15 czerwca do 15 lipca 1947 r.; por. także w sprawie wysiedleń ze wsi Babcze w pow. biłgorajskim: ibidem, s. 321, dokument 197, Pismo I sekretarza KW PPR w Lublinie St. Szota, 26 czerwca 1947 r.

⁷¹ Akcja „Wisła”..., s. 383, dokument 228, Instrukcja Państwowej Komisji Bezpieczeństwa nr 0340/III, 1 sierpnia 1947 r.

⁷² Akcja „Wisła”..., s. 343-344, dokument 213, Rozkaz nr 0010 dowództwa GO „Wisła”, 16 lipca 1947 r.; s. 347-348, Pismo okólne zastępcy dyrektora Zarządu Centralnego PUR M. Olechnowicza, 21 lipca 1947 r. W instrukcji z listopada 1947 r. pisano np.: „swoboda ruchu osadników z akcji „Wisła” zasadniczo ma być ograniczona. W szczególności niedopuszczalne jest opuszczanie Ziemi Odzyskanych i powrót na dawne tereny.” (za: R. Drozd, *Geneza i przebieg...*, s. 42).

zakończyć do 15 lipca 1947 r.⁷³, potem do 30 lipca.⁷⁴ Formalnie Grupę Operacyjną „Wisła” rozwiązano 31 lipca 1947 r.⁷⁵ Akcję przesiedleńczą jednak kontynuowano, dowództwo nad nią przekazując dowódcom odpowiednich okręgów wojskowych. W pierwszych dniach sierpnia akcją wysiedleńczą objęto najbardziej na zachód wysunięte obszary zamieszkane przez ludność ukraińską: powiaty zamojski, krasnostawski i biłgorajski.⁷⁶ Generalnie akcja „Wisła” zakończyła się 8 sierpnia 1947 r., gdy wyruszył ostatni transport właśnie z pow. biłgorajskiego.⁷⁷ Wznowiono ją jednak 22 września, przeprowadzono wówczas dodatkowe wysiedlenia prawosławnej ludności ukraińskiej z powiatów hrubieszowskiego, tomaszowskiego i włodawskiego, które objęły ponad 600 osób.⁷⁸ Ostatecznie akcja wysiedleńcza zakończyła się w województwie lubelskim 30 września 1947 r., ostatni transport został wysłany z Hrubieszowa 10 października 1947 r.⁷⁹ Na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym zdecydowaną większość osób wysiedlonych w akcji „Wisła” stanowiła ludność prawosławna, według przybliżonych szacunków było to ok. 35-40 tys. osób.⁸⁰

⁷³ Ibidem, s. 331, 333, dokument 205, Rozkaz operacyjny nr 009 Sztabu GO „Wisła”, 8 lipca 1947 r.

⁷⁴ APL, WO PUR w Lublinie, sygn. 178, k. 39. Pismo WO PUR w Lublinie do Punktu Etapowego PUR w Skarżysku-Kamiennej z 23 VII 1947 r.

⁷⁵ *Akcja „Wisła”...*, s. 345, dokument 214, Zarządzenie nr 00322/III Państwowej Komisji Bezpieczeństwa, 17 lipca 1947 r.; R. Drozd, *Droga na zachód...*, s. 58.

⁷⁶ *Akcja „Wisła”...*, s. 362, dokument 221, Szyfrogram nr 340 dowódcy GO „Wisła”, 25 lipca 1947 r.; s. 383, dokument 228, Instrukcja Państwowej Komisji Bezpieczeństwa nr 0340/III, 1 sierpnia 1947 r.

⁷⁷ E. Misilo, *Przedmowa*, op. cit., s. 29.

⁷⁸ APL, UWL WSP, sygn. 203, k. 162. Sprawozdanie sytuacyjne Wojewody Lubelskiego za m-c wrzesień 1947 r.; *Akcja „Wisła”...*, s. 389, dokument 232, przyp. 1; *Akcja „Wisła” 1947*, op. cit., s. 723-725, dokument 86, Sprawozdanie Pełnomocnika do spraw przesiedleńczo-osiedleńczych Jana Gilasa z przebiegu akcji przesiedleńczo-osiedleńczej w województwie lubelskim.

⁷⁹ APL, WO PUR, sygn. 176, Wykaz ilości wysiedlonej ludności wraz z inwentarzem żywym w ramach akcji „W” z terenu woj. lubelskiego za czas: od początku akcji t.j. od dn. 5.VI.47 do dn. 10.X. 47; R. Drozd, *Droga na zachód...*, s. 112; APL, UWL WSP, sygn. 203, k. 162. Sprawozdanie sytuacyjne Wojewody Lubelskiego za m-c wrzesień 1947 r.; *Akcja „Wisła”...*, s. 389, dokument 232, przyp. 1; *Akcja „Wisła” 1947*, op. cit., s. 723-725, Sprawozdanie Pełnomocnika do spraw Przesiedleńczo-Osiedleńczych Jana Gilasa z przebiegu akcji przesiedleńczo-osiedleńczej w województwie lubelskim.

⁸⁰ G. Kuprianowicz, *Akcja „Wisła”...*, s. 162, przyp. 72.

Akcja „Wisła” miała natychmiastowe skutki dla życia cerkiewnego na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym oraz pozycji Kościoła prawosławnego na tym terenie. Już w sprawozdaniu sytuacyjnym za czerwiec 1947 r. wojewoda lubelski donosił, iż: „Wobec podjętej akcji przesiedleńczej ludności ukraińskiej, zagadnienie prawosławia na wschodnich terenach Województwa przestaje być aktualne. [...]”⁸¹ Zmniejszanie się liczby wiernych Kościoła prawosławnego wynikało zarówno z faktu wysiedleń ludności prawosławnej, jak też przechodzenia zastraszonej ludności na katolicyzm lub uzyskiwanie fikcyjnych dokumentów, stwierdzających, iż są oni wyznania rzymskokatolickiego, co często kończyło się trwałą zmianą wyznania.⁸²

W trakcie akcji wraz z ludnością wysiedlono także duchownych prawosławnych. Byli to np.: ks. Józef Kondeus z Połosek (przesiedlony do wsi Radomin, pow. Nidzica), ks. Aleksy Nesterowicz, wikariusz parafii w Chełmie (przesiedlony do Ornety), ks. Mikołaj Kostyszyn, po powrocie z Niemiec prowadzący gospodarstwo rolne w pow. chełmskim (przesiedlony do Braniewa).⁸³ Charakterystyczny był przypadek pochodzącego z okolic Jabłecznej ks. Aleksandra Mamczura, który w tym czasie był duchownym w parafii prawosławnej w Bielsku Podlaskim, a pod koniec czerwca 1947 r. przyjechał w odwiedziny do rodziny w Jabłecznej i podobnie jak większość miejscowej ludności został wysiedlony do pow. ełckiego. Jako wysiedlony w akcji „Wisła” nie mógł opuszczać miejsca osiedlenia i powrócić do swej parafii.⁸⁴ Wysiedleń udało się uniknąć zaledwie kilku duchownym, przeważnie z parafii uznawanych przez władze, choć nawet niektórzy spośród nich znaleźli się na listach osób przeznaczonych do wysiedlenia.⁸⁵

W trakcie akcji „Wisła” aresztowano dwóch duchownych prawosławnych: ks. Bazylego Laszenko z Hrubieszowa oraz ks. Damiana Towstiuka z Pawłowic (pow. hrubieszowski) oraz psalmistę parafii hrubie-

⁸¹ APL, UWL WSP, sygn. 203, k. 119. Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne Wojewody Lubelskiego za m-c czerwiec 1947 r.

⁸² *Akcja „Wisła”...*, s. 337, dokument 210, Ze sprawozdania sytuacyjnego sprawozdaniu Dowództwa Okręgu Lubelskiego za czerwiec 1947 r., 11 lipca 1947 r.; A. Tłomacki, *Akcja „Wisła”...*, s. 167-168, 246-247.

⁸³ K. Urban, *Prześladowania duchowieństwa prawosławnego...*, s. 29.

⁸⁴ G. Kuprianowicz, *Akcja „Wisła”...*, s. 163.

⁸⁵ K. Urban, *Prześladowania duchowieństwa prawosławnego...*, s. 29; APL, WO PUR, sygn. 177, *passim*.

szowskiej Józefa Bobrowicza. Kolejnych duchownych: ks. ks. J. Kondeusa, A. Nesterowicza, M. Kostyszyna, aresztowano niespełna miesiąc później na Ziemiach Odzyskanych. Po tygodniowym pobycie w więzieniu w Olsztynie zostali oni osadzeni w Centralnym Obozie Pracy w Jaworznie.⁸⁶

Wysiedlenie z Chełmszczyzny i Podlasia Południowego niemal całej prawosławnej ludności ukraińskiej, oznaczało w praktyce oczyszczenie tego terenu z prawosławnych i podważało podstawy funkcjonowania miejscowych parafii prawosławnych. W wyniku akcji „Wisła” nieliczne oficjalnie uznawane parafie traciły wiernych, czyniła ona również nieaktualnymi dotychczasowe zabiegi o utworzenie lub zatwierdzenie istniejących dotychczas placówek. Liczba wiernych Kościoła prawosławnego spadała w skali województwa do liczby znikomej, a miejscowe parafie prawosławne „nabrały – jak trafnie stwierdził K. Urban – szczątkowego i wybitnie diasporalnego charakteru”.⁸⁷

Ogółem w ramach akcji „Wisła” wysiedlono – według danych Sztabu Generalnego WP – 140 575 osób. Z poszczególnych województw wysiedlono następującą liczbę osób: z woj. krakowskiego – 10 510 osób, z rzeszowskiego – 85 339, z lubelskiego 44 726.⁸⁸ Z tej liczby ponad 40 tys. stanowili wierni Kościoła prawosławnego, pozostałą liczbę grekokatolicy, niewielki odsetek stanowiły osoby innych wyznań. Ludność ukraińską wysiedlono głównie do województw: olsztyńskiego (56,5 tys.), koszalińskiego (31 tys.), wrocławskiego (15,5 tys.), szczecińskiego (15 tys.), zielonogórskiego (prawie 11 tys.), a także po kilka tysięcy do gdańskiego (ponad 5 tys.), opolskiego (2,5 tys.), poznańskiego (ok. 1,5 tys.), białostockiego (1 tys.).⁸⁹ Osoby uznane za podejrzane (inteligencję, działaczy społecznych, duchowieństwo, powracających na dawne miejsce zamieszkania) aresztowano i osadzano w Centralnym Obozie Pracy w Jaworznie. Osadzeni w obozie przebywali w skrajnie ciężkich

⁸⁶ I. Galaгіда, *Отець Дам'ян Товстюк – павловицький настоятель і в'язень Явожска*, „Холмський Вісник”, 2002, № 1, с. 15; K. Urban, *Prześladowania duchowieństwa prawosławnego...*, s. 29, 32.

⁸⁷ K. Urban, *Z dziejów Kościoła Prawosławnego na Chełmszczyźnie i Podlasiu...*, s. 40.

⁸⁸ E. Miśiło, *Przedmowa*, op. cit., s. 32; *Akcja „Wisła” 1947*, op. cit., s. 625-627, dokument 76, Sprawozdanie Dowództwa GO „Wisła” z działań Grupy, 25 lipca 1947 r.

⁸⁹ *Akcja „Wisła”...*, s. 443-445, Załącznik nr 4, Rozmieszczenie transportów z ludnością ukraińską wysiedloną do województw północnej i zachodniej Polski w okresie od 1 maja do 16 sierpnia 1947 r.; E. Miśiło, *Przedmowa*, op. cit., s. 32.

warunkach, zobowiązana było do ciężkiej pracy lub wyczerpujących ćwiczeń fizycznych, w relacjach często wspomina się o biciu i głodzie, a także torturach. Ogółem do obozu trafiły 3873 osoby, w tym ponad 700 kobiet i dzieci. Ponad 160 osób poniosło tam śmierć.⁹⁰ Pod względem militarnym akcja „Wisła” – jak stwierdza Grzegorz Motyka – „doprowadziła do zniszczenia partyzantki ukraińskiej”, oddziały UPA, poważnie osłabione już w momencie rozpoczęcia akcji, zostały wyniszczone lub zmuszone do opuszczenia terytorium Polski.⁹¹

W trakcie akcji „Wisła” Kościół prawosławny znalazł się w sytuacji niezwykle skomplikowanej. Z jednej strony hierarchia prawosławna i duchowieństwo odczuwały potrzebę podjęcia działań w obliczu akcji deportacyjnej zastosowanej wobec ludności prawosławnej i prowadzącej do likwidacji struktur cerkiewnych, z drugiej zaś miały bardzo ograniczone możliwości podjęcia jakichkolwiek skutecznych działań, tym bardziej w warunkach postępującego zaostrzania polityki państwa wobec Kościoła prawosławnego. Podjęte przez Kościół działania mogły jedynie nieco neutralizować skutki akcji „Wisła”.

Na początku akcji „Wisła” władze cerkiewne w Warszawie nie posiadały wiarygodnych informacji o zachodzących wydarzeniach i nie orientowały się w sytuacji na terenach, gdzie była prowadzona akcja wysiedleńcza. Starły się więc normalnie administrować tutejszymi parafiami, wysyłając nawet kolejnych duchownych do objęcia wolnych placówek.⁹² Dopiero po pewnym czasie dotarli do Warszawy naocznymi świadkami akcji „Wisła”, którzy zrelacjonowali metropolicie Dionizemu wydarzenia mające miejsce na Łemkowszczyźnie oraz na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym.

Jednak już wcześniej, w czerwcu 1947 r. Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny podjął kroki w celu zabezpieczenia mienia cerkiewnego. Na Łemkowszczyźnie zajął się tym ks. S. Biegun, któremu Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny wydał upoważnienie

⁹⁰ R. Drozd, *Droga na zachód...*, s. 76-77; Є. Міслю, *Жептву...*, c. 27-32.

⁹¹ G. Motyka, *Tak było w Bieszczadach...*, s. 416-442.

⁹² Ostatnim z oddelegowanych na Łemkowszczyznę duchownych był ks. Mikołaj Kostyszyn, który został wysłany do Florynki 6 maja 1947 r., czyli już w trakcie akcji „Wisła”. K. Urban, *Z dziejów Kościoła prawosławnego na Dolnym Śląsku...*, s. 15-16, fotokopia pisma Warszawskiego Duchownego Konsystorza Prawosławnego do ks. S. Bieguna z 6 V 1947 r.

„do zaopiekowania się mieniem opuszczonych w związku z akcją przesiedlenia świątyń”, potwierdzone przez Departament Wyznaniowy Ministerstwa Administracji Publicznej. Duchownemu udało się wysłać do Warszawy część wyposażenia opuszczonych świątyń oraz zewidencjonować pozostawiony majątek kilku parafii. Część majątku (np. dzwony, utensylia, szaty liturgiczne, księgi liturgiczne, księgi metrykalne, obrazy) nie została jednak odtransportowana na skutek działań kleru rzymskokatolickiego i lokalnej administracji lub w związku z brakiem możliwości technicznych. Ministerstwo Administracji Publicznej, na wniosek Warszawskiego Duchownego Konsystorza Prawosławnego, wydało również dla czterech duchownych zaświadczenia upoważniające „do zaopiekowania się mieniem cerkiewnym w opuszczonych przez ludność prawosławną miejscowościach” województwa lubelskiego.⁹³

W trakcie akcji „Wisła” Metropolia Prawosławna w Warszawie podjęła też działania w celu udzielenia pomocy przesiedlanej ludności. 22 lipca 1947 r. w katedrze metropolitalnej pw. św. Marii Magdaleny w Warszawie przeprowadzono zbiórkę na rzecz przesiedleńców. Z kolei 24 lipca 1947 r. powołano do życia Prawosławny Metropolitalny Komitet Niesienia Pomocy Przesiedleńcom na Ziemi Odzyskane. Na jego czele stanął zwierzchnik Kościoła metropolita Dionizy, zaś zastępcą przewodniczącego został arcybiskup Tymoteusz – kierowali więc nim dwaj jedyni hierarchowie Kościoła. W skład Komitetu weszli także: ks. Jan Kowalenko, ks. Aleksander Kalinowicz, ks. Wsiewołod Łopuchowicz, ks. Włodzimierz Wieżański, ks. Stefan Biegun oraz Aleksander Łapiński, a także wszyscy inni przesiedleni duchowni oraz „pożyteczne osoby cywilne”.⁹⁴

Na pierwszym posiedzeniu Komitetu, 24 lipca 1947 r., podjęto decyzje w sprawach pomocy dla przesiedlonych oraz organizacji życia cerkiewnego: ustalenia miejsca pobytu przesiedlonych i duchowieństwa,

⁹³ K. Urban, *Z dziejów Kościoła prawosławnego na Dolnym Śląsku...*, s. 17-18, 115-127; K. Urban, *Z dziejów Kościoła Prawosławnego na Łemkowszczyźnie w latach 1945-1947 (Raporty ks. Stefana Bieguna...)*, s. 43-46; J. Zwoliński, J. Merena, *Na Łemkowszczyźnie Florynka...*, s. 90-91; G. Kuprianowicz, *Akcja „Wisła”...*, s. 162-163; P. Gerent, *Cerkiew prawosławna na Łemkowszczyźnie i Chełmszczyźnie w latach 1944-1947. Sprawa zabezpieczenia mienia cerkiewnego*, „Almanach Diecezjalny”, t. I (2005), s. 83-95; A. Tłomacki, *Akcja „Wisła” w powiecie białskim...*, s. 160-161.

⁹⁴ K. Urban, *Z dziejów Kościoła prawosławnego na Dolnym Śląsku...*, s. 20-22.

zorganizowania pomocy materialnej dla przesiedlonych, w tym zwrócenie się o wsparcie do Rady Ekumenicznej oraz Szwedzkiego Czerwonego Krzyża, przeprowadzenia zbiórek (pieniężnych i w naturze) w poszczególnych parafiach, finansowego wsparcia dla organizowania życia religijnego na Ziemiach Odzyskanych przez Radę Ekumeniczną, delegowania na Ziemię Odzyskaną ks. S. Bieguna w celu ustalenia sytuacji i zabiegania o pomoc dla przesiedleńców.⁹⁵ Działania Komitetu miały jednak ograniczony charakter, co wynikało z ogólnych uwarunkowań politycznych i trudnej sytuacji materialnej Kościoła, a jego decyzje nie zawsze mogły być zrealizowane. Jednak działalność Komitetu miała wielkie znaczenie, świadczyła bowiem o zainteresowaniu Kościoła losem swych wyznawców oraz przynosiła im pewną pomoc, wreszcie czyniła Kościół obecnym wśród przesiedlanych w najtrudniejszych chwilach bezpośrednio po przesiedleniu.⁹⁶

Inną płaszczyzną działań władz centralnych Kościoła, a ściślej Warszawskiego Duchownego Konsystorza Prawosławnego, była pomoc dla duchownych aresztowanych w trakcie akcji „Wisła” i osadzonych w Centralnym Obozie Pracy w Jaworznie. Pierwsze informacje o nich dotarły do Konsystorza już w połowie lipca 1947 r. Przez wiele miesięcy Konsystorz zwracał się do władz państwowych o wyjaśnienie losów aresztowanych księży oraz ich uwolnienie. Jednak zapytania te pozostawały bez odpowiedzi albo otrzymane odpowiedzi nic nie wyjaśniały. Sytuację komplikowało odsunięcie przez władze państwowe metropolity Dionizego od kierowania Kościołem i osadzenie go na początku 1948 r. w areszcie domowym. Nadal podejmowane były jednak kroki w celu uwolnienia więzionych duchownych.⁹⁷

Większość duchownych (ks. ks. A. Nesterowicz, B. Laszenko, M. Kostyszyn) została zwolniona z Centralnego Obozu Pracy w Jaworznie pod koniec 1948 r. Przywrócono im od razu stanowiska cerkiewne (ks. B. Laszenko powrócił nawet na stanowisko wikariusza w Chełmie), jeden z duchownych (ks. J. Kondeus) wkrótce zmarł.⁹⁸ Najdłużej obozie w Jaworznie przebywał ks. D. Towstiuł, który zwolniony został dopiero w marcu 1949 r., a do pracy duszpasterskiej powrócił dopiero w 1954 r.

⁹⁵ Ibidem, s. 21.

⁹⁶ Ibidem, s. 22.

⁹⁷ K. Urban, *Prześladowania duchowieństwa prawosławnego...*, s. 29-42.

⁹⁸ Ibidem, s. 30.

Losy tego ostatniego duchownego są szczególne: był on Ukraińcem z Bukowiny i przez cały czas pozostawał obywatelem Rumunii, a zatrzymanie go w Jaworznie było pogwałceniem prawa międzynarodowego.⁹⁹

Bezpośrednie skutki akcji „Wisła” dla Kościoła prawosławnego na terenach, objętych akcją deportacyjną były niezwykle bolesne. W wyniku akcji „Wisła” życie cerkiewne na Chełmszczyźnie, Podlasiu Południowym, a przede wszystkim na Łemkowszczyźnie zostało w dużym stopniu sparaliżowane. Na Łemkowszczyźnie w wyniku akcji „Wisła” zostały faktycznie zlikwidowane wszystkie placówki prawosławne.¹⁰⁰ Na obszarze Chełmszczyzny i Podlasia Południowego zachowało się 9 parafii prawosławnych i jeden monaster, podzielonych na dekanaty: lubelski (Chełm, Hrubieszów, Tarnogród), białkopodlaski (Biała Podlaska, Kobyłany, Nosów, Terespol, Włodawa) i kodeński (Kodeń oraz monaster w Jabłecznej) i działało 9 duchownych. W 1949 r. uległa likwidacji parafia we Włodawie, zlikwidowano też dekanat kodeński.¹⁰¹ Według wewnętrznych szacunków cerkiewnych w 1951 r. w kręgu oddziaływania istniejących parafii pozostawało ok. 2800 wiernych¹⁰², nie jest oczywiście znaną liczbą wiernych, którzy uniknęli wysiedlenia, ale obawiali się utrzymywania jakiegokolwiek kontaktu z Kościołem prawosławnym.

Innym skutkiem akcji „Wisła” dla Kościoła prawosławnego była utrata w drugiej połowie lat czterdziestych wielu świątyń oraz znacznego majątku na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym oraz na Łemkowszczyźnie. Władze państwowe uznały, że na mocy dekretu z 5 września 1947 r. o przejściu na własność państwa mienia osób przesiedlonych do ZSRR¹⁰³ (znowelizowanego przez dekret z 28 września 1949 r.¹⁰⁴) majątek parafii prawosławnych, zlikwidowanych na skutek przesiedleń do ZSRR, przechodził na własność państwa. Postanowienia tego dekretu starano się rozciągać także na mienie parafii zlikwidowanych na skutek

⁹⁹ Ibidem, s. 30, 42; I. Galaгіда, *Отець Дам'ян Товстюк...*, c. 15, 18.

¹⁰⁰ K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce...*, s. 254.

¹⁰¹ K. Urban, *Z dziejów Kościoła Prawosławnego na Lubelszczyźnie...*, s. 169-170; idem, *Z dziejów Kościoła Prawosławnego na Chełmszczyźnie i Podlasiu...*, s. 40; idem, *Kościół Prawosławny w Polsce w latach 1944-1956. Studia i materiały*, Kraków 1998, s. 143, 149, 157, 177; *Św. Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny*, „Kalendarz Prawosławny na rok 1950”, s. 44.

¹⁰² K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce...*, s. 118.

¹⁰³ *Akcja „Wisła”...*, s. 396-398, dokument 237.

¹⁰⁴ R. Drozd, I. Hałagіда, *Ukraińcy w Polsce...*, s. 55-56, dokument nr 15.

akcji „Wisła”. We władaniu Kościoła prawosławnego pozostało jedynie mienie kilku parafii uznanych przez państwo. Pozostałe świątynie i majątek cerkiewny zlikwidowanych parafii przejęty został przez państwo lub zajęty przez Kościół rzymskokatolicki. Na przykład pod koniec lat czterdziestych na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym spośród 61 cerkwi, bezspornie należących do Kościoła prawosławnego, 34 użytkował Kościół rzymskokatolicki (w tym zaledwie cztery na podstawie umowy z Kościołem prawosławnym), zaś 27 traktowano jako „opuszczone i nieczynne”, a więc pozostawały one pod „opieką” administracji, podobny był los cmentarzy.¹⁰⁵

Już bezpośrednio po akcji „Wisła” zarówno władze Kościoła prawosławnego, jak też sami wierni, którzy zdołali uniknąć wysiedleń i pozostali na swych ojczystych ziemiach, podjęli działania mające na celu utrzymanie funkcjonowania struktur Kościoła prawosławnego, a nawet podejmowali próby odradzania i ożywiania życia cerkiewnego. Odbywało się to jednak w niezwykle trudnych uwarunkowaniach. Na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym wierni obawiając się represji lub dyskryminacji często starali się ukrywać swą przynależność wyznaniową i narodową.¹⁰⁶ W sprawozdaniu metropolitalnym za 1951 r. stwierdzano: „Pozostali na ziemiach Lubelszczyzny prawosławni (po repatriacji na Ziemię Zachodnie i wysiedleniu za rzekę Bug) boją się własnego cienia i drżą na myśl, że ktoś może się dowiedzieć o ich przynależności do prawosławia.”¹⁰⁷ Jak konstatawał K. Urban, „Prawosławie [...] wówczas stawało się <Kościołem katakumbowym>, a obawy przed represjami czy szykanami z racji prawosławnego wyznania (i narodowości) były powszechne”.¹⁰⁸ Część ludności decydowała się na zmianę wyznania i korzystanie z usług religijnych w kościołach katolickich lub też w ogóle nie wykonywała praktyk religijnych.¹⁰⁹ Jednak tam, gdzie była liczniejszą (pow. wło-

¹⁰⁵ Na temat losów mienia Kościoła prawosławnego w okresie powojennym: K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce...*, s. 246-251; K. Urban, *Świątynie prawosławne na Lubelszczyźnie (przyczynki do ich losów powojennych)*, „Nad Buhom i Narwoju”, 1992, nr 3, s. 9-11; P. Gerent, *Cerkiew prawosławna na Łemkowszczyźnie i Chełmszczyźnie...*, s. 83-95.

¹⁰⁶ Por. APL, KW PZPR, sygn. 51/XI/24/1, s. 1-4. Sprawozdanie z sytuacji narodowościowej w województwie lubelskim.

¹⁰⁷ *Sprawozdanie roczne Warszawskiej Metropolii [Prawosławnej] za 1951 r.*, w: K. Urban, *Kościół Prawosławny w Polsce w latach 1944-1956...*, s. 172, także s. 170-171.

¹⁰⁸ Idem, *Z dziejów Kościoła Prawosławnego na Lubelszczyźnie...*, s. 172.

¹⁰⁹ APL, Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Lublinie [da-

dawski i biański), prawosławna ludność ukraińska okazywała przywiązanie do swych tradycji religijnych i tradycji – posługiwała się językiem ukraińskim i otwarcie brała udział w nabożeństwach prawosławnych.¹¹⁰

Deportacje ukraińskiej ludności prawosławnej z Chełmszczyzny, Podlasia Południowego i Łemkowszczyzny na tzw. Ziemię Odzyskane spowodowały także konieczność budowy struktur Kościoła prawosławnego na nowych terenach osadnictwa tej ludności. Kościół prawosławny stanął wówczas przed trudnym wyzwaniem – potrzebą zbudowania zupełnie nowych struktur cerkiewnych na obszarach, gdzie prawosławie nie było obecne, dla wiernych o niejednorodnym pochodzeniu regionalnym, przy znacznym, celowym rozproszeniu wiernych.¹¹¹ Dodatkowym problemem był fakt, iż chociaż władze państwowe uznawały Kościół prawosławny i uświadamiały sobie potrzebę tworzenia jego struktur na tym obszarze, to często traktowały działania Kościoła prawosławnego na rzecz objęcia opieką duszpasterską przesiedleńców z akcji „Wisła” jako podważanie ich polityki, której celem była przecież całkowita asymilacja tej ludności. Ludność ukrywała więc nie tylko swą przynależność narodową, ale także religijną. Część osób pragnąc uniknąć szykan lub też szukając opieki duszpasterskiej, a nie mając możliwości kontaktu z Kościołem prawosławnym, zaczynała uczęszczać do kościołów katolickich lub wiązać się z innymi wspólnotami wyznaniowymi. Prowadziło to często do stopniowej integracji z katolickim otoczeniem i zmiany wyznania lub indyferentyzmu religijnego.

* * *

Pamięć o akcji „Wisła” i jej skutkach dla Kościoła prawosławnego pozostawała żywa wśród prawosławnych – jej ofiar oraz ich potomków. Pamięć ta oraz negatywna ocena wydarzeń z 1947 r. przez wiele lat nie mogła być uzewnętrzniona ze względu na istniejące uwarunkowania po-

lej: KW PZPR, sygn. 51/XI/24/1, s. 5. Sprawozdanie z sytuacji narodowościowej w województwie lubelskim; Archiwum Metropolii Prawosławnej w Warszawie [dalej – AMP], sygn. RV-2C/273, k. 113-114. Pismo Dziekana Prawosławnego Województwa Lubelskiego do Kancelarii Metropolity Warszawskiego i całej Polski z XI 1951 r.

¹¹⁰ APL, KW PZPR, sygn. 51/XI/24/1, s. 11. Niepełna analiza sytuacji na odcinku narodowości ukraińskiej w województwie lubelskim.

¹¹¹ Szerszy wykaz literatury nt. tworzenia struktur Kościoła prawosławnego na ziemiach północnych i zachodnich: G. Kuprianowicz, *Akcja „Wisła”...*, s. 169-172, a także: S. Dudra, *Kształtowanie się prawosławnego życia religijnego ludności łemkowskiej na terenie diecezji wrocławsko-szczecińskiej*, „Almanach Diecezjalny”, t. I (2005), s. 151-169.

lityczne. Nowego wymiaru pamięć ta zaczęła nabierać od początku lat dziewięćdziesiątych, gdy w nowej sytuacji politycznej oficjalnie zaczęto mówić o tragedii akcji „Wisła” i jej negatywnych skutkach także dla Kościoła prawosławnego. Pamięć o wydarzeniach 1947 r. znalazła wyraz, gdy w 1997 r. przy wielu świątyniach prawosławnych umieszczono pamiątkowe krzyże lub tablice poświęcone tragedii akcji „Wisła”¹¹², z kolei w 2002 r. po raz pierwszy odbyły się w Chełmie ogólnometropolitalne obchody 55. rocznicy akcji „Wisła” oraz uroczystości w innych miejscowościach¹¹³. W 2007 r. – w 60. rocznicę akcji „Wisła” – Kościół prawosławny na największą dotychczas skalę uczcił pamięć ofiar akcji „Wisła”. Decyzją Soboru Biskupów Kościoła prawosławnego w Polsce z dnia 28 listopada 2006 r. główne uroczystości z okazji 60. rocznicy akcji „Wisła” wyznaczono w pięciu miejscowościach, zarówno na ziemiach ojczystych, jak też na ziemiach północnych i zachodnich Polski, gdzie prawosławna ludność ukraińska została deportowana.¹¹⁴ Centralne obchody 60. rocznicy akcji „Wisła” w Kościele prawosławnym w Polsce odbyły 27-28 lipca 2007 r. w Przemkowie. W ciągu roku odbyły się również w wielu miejscowościach uroczystości na szczeblu lokalnym, na poziomie dekanatu czy parafii.¹¹⁵

¹¹² Рог. Г. Купріянович, *Відзначення 50-річчя акції «Вісла» на Холмиціні та Південному Підляшші (у Люблінсько-Холмській єпархії) у 1997 році*, «Над Бугом і Нарвою», 1998, № 5, с. 27-31; idem, *Хроніка Люблінсько-Холмської єпархії 1997*, «Церковний Календар 1998», с. 256-264; Маркіян, *Хроніка подій Перемисько-Новосанцівської єпархії*, ibidem, с. 270-282; М. Новосад, *Увіковічення драми українського населення Закарпаття 1940-х років*, в: *У пошуках правди про акцію «Вісла». Науково-практична конференція Перемишль, 22-23 листопада 1997 р. Збірник доповідей і матеріалів конференції*, упор. М. Козак, Перемишль, 1998, с. 137-140; *Чужинче, іди скажи Україні. Увічнення трагедії Закарпаття в 1944-1947 роках*, за ред. Б. Гука, Перемишль, 2001, с. 30, 58, 63, 65, 71, 73-80.

¹¹³ Р. Висоцький, *Визнанням, замученим, переслідуваним...*, «Холмський Вісник», 2002, № 1, с. 17; ks. М. Lewczak, *55 rocznica akcji „Wisła”*, „Cerkiewny Wiestnik”, 2002, nr 3, s. 3-4; G. J. Pelica, *Zapomnieć nie wolno*, „Przegląd Prawosławny”, 2002, nr 7, s. 28-29; o. A. Szełomow, *W rocznicę Akcji Wisła*, ibidem, 2002, nr 12, s. 8-9; С. Мірус, *Великий біль нашого народу: Роковини акції «Вісла» в ольштинській православної парафії*, «Наше Слово», 2002, № 45, с. 7; Маркіян, *Хроніка-огляд подій у Перемисько-Новосанцівській єпархії протягом 2002 року*, «Церковний Календар 2003», с. 221-222, 229-231.

¹¹⁴ *Z prac Św. Soboru Biskupów Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego”, 2006, nr 12., s. 4.

¹¹⁵ Arcybiskup Szymon, *Centralne obchody upamiętniające 60-lecie akcji „Wisła” – „modlitwa - łzy - radość”*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawo-

Akcja „Wisła” była dla Kościoła prawosławnego w powojennej Polsce jednym z najdramatyczniejszych doświadczeń. Choć nie spotkała go zupełna likwidacja, jednak w wyniku wysiedleń prawosławnej ludności ukraińskiej nastąpiło znaczne osłabienie potencjału Kościoła prawosławnego, znaczne ograniczenie (do roli symbolicznej) jego struktur na obszarach tradycyjnej obecności – Chełmszczyźnie, i Podlasiu Południowym i Łemkowszczyźnie oraz utrata na tym terenie mienia cerkiewnego, w tym świątyń i cmentarzy. W wyniku deportacji doszło do rozbitcia wspólnot parafialnych i osłabienia tradycyjnych więzi społecznych. Na skutek akcji „Wisła” znaczna część wiernych nie zdołała utrzymać więzi z Kościołem prawosławnym i zmieniła wyznanie lub wychowała swe dzieci w innej tradycji religijnej i kulturowej, traktując to jako konieczność wymuszoną przez okoliczności. Akcja „Wisła” pozostawiła traumatyczny ślad w świadomości wiernych Kościoła prawosławnego w Polsce i do dzisiaj obecna jest w pamięci historycznej Kościoła.

sławnego”, 2007, nr 9, s. 2-3; G. Kuprianowicz, *Inauguracja obchodów 60 rocznicy akcji „Wisła”*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego”, 2007, nr 7-8, s. 3; idem, *Nabożeństwa w Przemysłu w 60 rocznicę akcji „Wisła”*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego”, 2007, nr 6, s. 6-7; Я. Т., *60-річчя акції «Вісла» в Холмі*, «Православний Голос Люблина», 2007, № 7, с. 4-5; А. Єкатеринчук, *60-річчя акції «Вісла» в Березні на Холмищині*, «Православний Голос Люблина», 2007, № 9, с. 5; por. także okolicznościowa publikacja z okazji 60. rocznicy akcji „Wisła” o cerkwi w Brzeźnie k. Chełma: *W cieniu ośmioramiennego krzyża*, pod red. R. Górskiej, Chełm, 2007.